

О СТОГОДИШЊИЦИ РОЂЕЊА СРПСКОГА ИСТОРИЧАРА ИЛАРИОНА РУВАРЦА

ИЛАРИОН РУВАРАЦ О ПРОШЛОСТИ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

„(Наш народ верује да Краљевић Марко) није умро, но да само спава, док га звек сабље и врисак Шарца његова не пробуди — па ће бити опет краљица и царица србски...”

Руварац И., Краљице и царице српске, Матица, III, 1868, 484.

„И који прави Србин, да ми замери, што читајући пророштва Данилова главу трећу и неотице се сетим браће своје по пути, српскога рода, новог Израиља и његових патња и страданија од Косова — до божије воље и кад се изволи Господу, да скрати и учини крај патњама и гоненијама српскога рода...”

Руварац И., Одломци, 1896, 110—111.

Иларион Руварац је слутио да ће бити српских краљица и царица, и сам је доживео српске краљице у самосталној Србији. Надао се и уздао да ће доћи крај и српским патњама под непријатељима Срба, но није га дочекао. Није доживео да сагледа српски народ ослобођен и уједињен, и није му било суђено да види Јужну Србију, око чије се прошлости много трудио, решену варварског ропства. Он је мало путовао, али је у корак пратио многобројне писце о Јужној Србији у описивању драге му земље, и познавао ју је колико год се заробљена земља могла упознати из књига. А прошлост њена бејаше предмет његових напорних испитивања од првих па до задњих његових расправа и чланака. Она је уплетена у већину радова Илариона Руварца, и ја ћу, бојим се, пропустити да споменем и по које важније место из његових истраживања о Јужној Србији, пошто су јако расута и често тако уплетена у разлагања о другим предметима да их је тешко издвојити. Но због ове тешкоће нећу да се одрекнем покушаја да на једном месту скупим све што је најважније у његовим радовима о Јужној Србији. Нећу да Гласник остане, о стогодишњици рођења Илариона Руварца, без прегледа његових напора око истраживања прошлости Јужне Србије. Јер, једно, она му је била особито мила земља, и друго, он је био велики пријатељ научних органа који су чинили прве тешке кораке у истраживању српске прошлости. Особито су му били драги листови који су из основа изграђивали научне традиције у једној области. Волео је радити тамо где је земљиште за научни рад било сасвим ново или тако давно занемарено да је изгледало као ново. Био је сарадник напредне Матице, што су му Ђуро Даничић и Стојан Новаковић много замерали. Сви учени листови, којима је било најтеже скупити сараднике, налазили су у њему оданог сатрудника. Кад је на рубу Српства, у Задру, покренута одлична Истина, њој је Иларион Руварац поверио један од својих најбољих радова, О пећким патријарсима. Када се испод Задра, у Црној Гори, почела јављати Просвјета, он је у њој нанизао своје Владике

цетињско-зетске и црногорске и поређао своје Камичке, високе научне вредности, за упознавање црногорске прошлости. Оснивачи Гласника Земаљског музеја у Босни и Херцеговини нису имали богзнакако лепе намере према Србима, али Иларион Руварац је и у овом органу Србима заиста образ осветлао. Побркао је понеке жеље његових оснивача, испунивши многе стране Гласника српском прошлошћу Босне, коју тадашњи властодршци нису радо истицали. Њима су биле на срцу преисторијске студије и, још више, давнашње везе Босне с Угарском. Није им било у срцу мило ни што је баш Србин један од најученијих сарадника Гласника. Овај лист, Гласник Скопског научног друштва, није Иларион Руварац дочекао, али због његових пожртвованих напора у истом послу и у једнаком смислу око прошлости Јужне Србије, као што су и Гласникови, нека бар на овај начин буде његов сарадник, јер Гласник има сасвим сличне научне и српске задатке као што су их — за Илариона Руварца — имали задарска Истина, цетињска Просвјета и сарајевски Гласник.

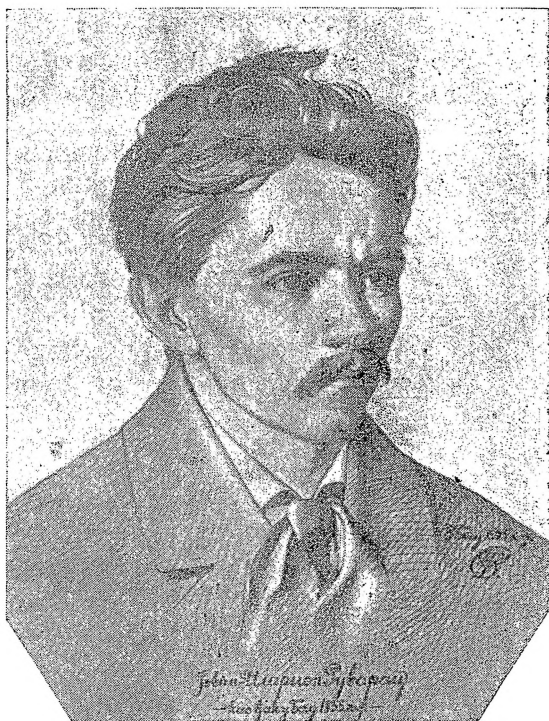
Ради лакшега прегледа поделићу разлагање о напорима Илариона Руварца око испитивања прошлости Јужне Србије на ове одељке: Истраживање порекла народних песама, географија, историја, критика и необјављени радови о Јужној Србији. Ја ни часа не сумњам да би било методичније почети с географијом, наравно историјском, па ипак почињем с Руварчевим истраживањем порекла наших народних песама, јер је то, прво, једно од најранијих његових научних занимања, а друго, народне песме су по свом постанку и по својим најважнијим предметима обраде чврсто скопчане с Јужном Србијом. Оне су, напослетку, пуне најдревнијих остатака из наше прошлости, па зато нека реч почне с њима. Иларион Руварац је уопште новатор у српској науци, али са својим Прилогом испитивању српских јуначких песама (1857—1858) унео је сасвим непознат правац у дотадашње наше бављење српским народним песмама — учинио их је предметом озбиљног научног испитивања, како је тада чињено у најученијим страним истраживањима те врсте. То је била велика и плодна грана истраживања у српској науци, која није настављена с истом љубављу, ученошћу и, у исти мах, трезвеношћу како ју је он започео. Пошто прегледам радове ове врсте, побројићу Руварчеве напоре око географије Јужне Србије, заиста занимљиве и по својим резултатима веома важне. После њих ћу прећи на историјска истраживања, из црквене и политичке историје, која није лако одвојити од наредног одељка, критике, уколико се она тиче Јужне Србије. Завршићу са сасвим кратким прегледом радова Илариона Руварца заосталих у рукопису, у којима се испитује прошлост јужних српских области.

ИСТРАЖИВАЊА О ПОРЕКЛУ СРПСКИХ НАРОДНИХ ПЕСАМА С ЛИЧНОСТИМА ИЗ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

Српски историчари до Илариона Руварца занимали су се веома једнострано за народне песме и за целу народну традицију уопште, јер су највише питали — колико је историјске истине у њима? Јован Рајић је, како се добро зна, имао само речи за осуду и опомена за опрезност према народној традицији. Међу изворима за српску прошлост — кад није могао, по својој вољи, ређати важне историјске књиге — навео је на првом месту наше велелепне задужбине, које зове „нѣмѣи нѣкѣи, и каменѣи Историки о бытности и славѣ, въ купѣже, и благоговѣѣнствѣ Кралеѣ и Кралеѣства Сербскаго“ (II, 122). Они су га пунили, истина, болом, због стања у ком су се налазили, али и с поносом. Народна традиција не, јер одмах наставља о њој овако: „Другѣи рядѣ повѣдателей дѣлѣ ихѣ естѣ слѣпѣи и лживѣи, который паче порочѣи, нежели превозноситѣ славу святѣихъ оныхъ и славныхъ Кралеѣи и Деспотовѣ нашихъ, кои на Торгамѣ, стогнамѣ, и улицамѣ, въ струни бряцающе припѣвають дѣла ихѣ ложно и развращенно“. Јован Хаѣић је, да све остале српске историчаре изоставим, укратко сложио своју науку о

народној традицији, као сведоку прошлости, у ову поуку — у народним песмама историјске истине не тражи. Ово је било добро истицати пред тадашњим нашим романтички расположеним историчарима, који би — као и романтичари на страни — радо изграђивали народну историју на основама усмене традиције. Тако је чињено и тамо где је традиција била оскудна и сачувана у бедним белешкама антикварске учености, а код Срба, с пуном и сјајном народном традицијом, а оскудним писменим изворима, збиља је било тешко одолети срцу да се народна традиција не утка у националну историју. Но моћни Рајићев утицај с много успеха је одолевао томе налету, и српска традиција је збиља невероватно позно и полагано почела кварити кругове рационалистички расположених српских историчара. Чак је постојала опасност да се важност народне традиције уопште потцени зато што јој се није могла признати иста поузданост као писменим историјским изворима. Од те неправичности спасао ју је Иларион Руварац када је доказао да знаменитост и лепота народних песама не стоји до њихове историјске тачности. О лепоти наших народних песама он, наравно, није мислио да сме опширно расправљати, но није се хтео ни одрећи уживања да призна како је одушевљен за њихову уметничку савршеност. А за народне песме, као сведоке народних схватања, он је, за оно доба, одличним научним методом утврдио да су у нашој народној традицији, нарочито у епским песмама, сачувани знаменити остаци схватања из далеког, митског, доба, какви се, свежи и уметнички обрађени, налазе код мало ког народа. Гледао је у нашим народним песмама трагове осећања и мишљења из митског доба и само малим делом споменике и сведоке историјске прошлости. Веома је ласкаво за тадашњу српску способност схватања сасвим нових научних путова и сврха што смем рећи, да је Иларион Руварац с оваквим својим схватањем на јуриш освојио часно место у српској науци. Најбољи међу Србима и Хрватима признали су високу научну вредност ових његових смелих истраживања.

Када је Иларион Руварац приступио проучавању српских народних песама, онда још није било — да ли смем овако рећи? — толико замршено и замагљено питање о њиховој старости као што је данас. Он је држао да су српске народне песме старе исто толико колико и наша народна уљуђеност, да смо, дакле, имали својих народних песама откако имамо својих погледа на свет и живот и знаменитих догађаја у свом развоју. Није маштао о неком волшебном пропевању српскога народа, као што се касније почело веровати, с више страсности него знања и трезвености. Добро упућен у тадашња нова и смела истраживања о аријској традицији, тражио је Иларион Руварац трагове из древне прошлости — још у аријској заједници — у одлично сачуваној српској традицији. О том делу његових подвига ја нећу овде опширније писати, пошто сам их на другом месту оценио. Па ипак морам мало издаље почети, јер је реч о Јужној Србији, одакле су пореклом наше најстарије јуначке песме, и претрести једно место из Прилога које је досад, зачудо, остало превиђено.

Јован-Иларион Руварац, као ђак у Бечу, 1855 г.

Иларион Руварац је мислио да он верује Јакову Лукарију који пише, „да су кнезови неретвански, већ пре год. 1000 љубили Дубровчане с тога, што су ови у народним песмама славили предузимања славенских господара“. (Две студентске расправе, 74). Он, по свом честом обичају, не наводи страну из Лукарија, где би требало да то стоји. А да ли збиља стоји код Лукарија, да су Дубровчани пре год. 1000 прослављали у народним песмама „предузимања славенских господара?“ То би био занимљив доказ за старину наших народних песама, мада не би много вредио, јер је позан. Ја мислим да добро познам Лукарија, али ту тврдњу нисам код њега нигде нашао. Има једно место у њега налик на тврдњу Илариона Руварца, и ја га ево одмах испишум. Лукари каже ово: „Si guerreggiò appresso con M lechdoch Gracie, o Conte de' Narentani: ma fatta la pace, la Republica fu molto honorata da Melechdoch, alla qual' egli dimostrò di darsi tutto, prometendo di uoler seguire in ogni caso il consiglio, et la fortuna loro. Laqual cosa egli faceua principalmente per questa cagione; perch' essendo egli persona (come si legge in vna Chronica molto antica, laqual hora si troua in potere di Francesco di Girolamo Pozza gentil'huomo Rauseo) molto chiara et per i fatti proprij, e per quelli de' suoi maggiori, sommamente desideraua che di ciò restasse memoria anco appresso i posterì. Et intendendo ch' à Rausa si serbauano le memorie, et imprese illustri de' Capitani Slauì, volontieri abbracciò l'amicitia de' Rausei, à i quali spesso diceua, et essortaua che ne i loro scritti celebrassero, et facessero chiaro al mondo il nome, et il valore de' Narentani; affermando souente che s' in questo li sarebbe sodisfatto, non si scordarebbe mai di tal fauore; Poiche le pitture, le statue, i colossi, et qual si uogliano altri edificij, et fabriche, doueuano, se non per altro, almeno per ingiuria del tempo cadere: ma le memorie de' scritti erano per durare perpetualmente“. (Luccari G. P., Copioso ristretto de gli annali di Rausa, 1605, 22—23). Ту нема ни речи о народним песмама. А Иларион Руварац је већ тада знао толико талијански и био тако савестан да није могао у толикој мери изменити Лукаријева разлагања. Па откуда онда његова тврдња о тако дубокој старини народних песама у Дубровнику? Мени је мило што сам јој ушао у траг преко увек одличне студије Ватрослава Јагића „Gradja za slovinsku narodnu poeziju“ (Rad, XXXVII, 1876, 33—137); не бих волео да је Иларион Руварац збиља изврнуо смисао Лукаријеве тврдње. Јагић је у својој студији прво прегледао, рђаво схваћену, познату Григорину вест о народним песмама, па је онда наставио: „Još ranije svjedočanstva, o kojem bijaše upravo rieč, protezao bi se spomen epskih pjesama, da ima kakova autentična potvrda za ovu viest, koju Appendini po Lukariu navodi: Il Luccari parlando dei Narentani racconta, che un loro Principe già prima del 1000 proteggeva molto i Ragusei, perchè con siffatte istorie eternevano le imprese dei Principi Slavi.“ (Not. ist. crit. II. 256). Ја nemam Lukaria pri ruci te ne znam, da li je on pod riečima „siffatte istorie“ upravo narodne pjesme razumievao; ali toliko je općenito iz historije poznato, da sam grad Dubrovnik nije nigda njegovao epskih pjesama, nego ih je dobivao iz Hercegovine.“ (113). Сада се види ко је кривац — Апендини. Он је Лукарија сасвим погрешно извео; није знао ни о коме он пише, ни на које се доба односи његова горња тврдња; мислио је да је реч о народним песмама и веровао да су народне епске песме збиља постојале у Дубровнику и његовој непосредној околини; он је, усталом, у Качићеву Разговору гледао народне песме. Тако је Лукаријева белешка, сасвим погрешно тумачена, доспела у његов одељак „Capo VI. Poesia dei Dalmato-Slavi mediterranei“ (Appendini F. M., Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei, II, 1803, 254—262), одакле ју је, с пуном вером, преузео Иларион Руварац. У том је био несрећне руке, јер је навео Лукарија као сведока о тврдњи које код њега нема, док је био, мислим, на, добром путу када је у Барском родослову (Летопису попа Дукљанина) гледао, бар делом, извод из наших старих епских песама. То је и Јагић слутио, у својој споменутој радњи, и радо је споменуо да је истога таквога мишљења био и Марин Дринов (Ibidem, 112); Константин Јиречек је, како се зна, мислио да

се у појединим деловима Барског родослова могу лако и сигурно препознати народне песме; све ово као да се у последње време мало узима на ум; но то није од користи ни за питање о старини наше епске поезије ни за проблем о природи Барског родослова.

За те старе српске историјске песме, које су делимично сачуване у Барском родослову, веровао је Иларион Руварац да су пропале, док су митске остале, сасвим као код Перзијанаца. (Две студентске расправе, 74). Главну своју сврху у истраживању народних песама сажео је у збиља лепу слику када је рекао — „да нађем митичку жицу у тканици наших јуначких песама“ (Ibidem, 74). Говорећи о јунацима Јужне Србије, био је чврсто уверен да Милош Војиновић није био нећак цара Душана, него изразита митска личност, с позајмљеним именом, наравно самовољно примењеним. (Ibidem, 38—44). У Леђан-граду гледао је Литву (по Фрањи Ксаверу Пејачевићу, кога је тада много ценио), а касније је своје мишљење изменио. (Стражилово, V, 1892, 263—265). Док је расправљао о Бановићу Страхињи и његовом хрту Караману, изнео је Иларион Руварац у срећној научној стрепњи своју слутњу да је Караман индијски Сарама а Влах-Алија индијски Валас. (Ibidem, 44—47). Самовољност народне легенде у мењању места и бирању личности одлично је доказао на примеру Момчила војводе који, као историјска личност, није одвише далеко од Јужне Србије (Ibidem, 47—51). Главни део ученог и оштроумног расправљања у Прилогу тиче се, наравно, Марка Краљевића. (Ibidem, 51—73). Иларион Руварац га је ослонио на себи онда најмилија два научењака — на Павла Јосифа Шафарика и Леополда Ранкеа. Пошао је њиховим наговештеним стазама, иако, вели, није имао високу оштрину ума — о којој је Шафарик писао — потребну да у традицији о Краљевићу Марку одели „историјски елеменат од уреса скаске“. Све групе мотива песама, које Иларион Руварац овде претреса, не могу изнети пред читаоце. То би било дуго, а у неким случајевима и без користи, пошто су понеки Руварчеви покушаји тумачења застарели, нарочито тамо где су ослоњени на туђа маштања и фалзификате или, што се историје тиче, на дела која су и сама прожета народном традицијом, н. пр. на Орбинија или Тронушца, којих одношај према традицији Иларион Руварац тада још није знао. Важно је да је он тада несумњиво доказао како је главни део целе традиције о Краљевићу Марку митске природе, а из историје да су, у најбољем случају, „где-које побочне црте“. Грађу за упоређивање сабрао је с огромног пространства — од Индије до Енглеске. Али, рекао бих, најмилије му је било споменути Козмину вест о Сватоплуковој смрти као парицу наших прича о смрти Краљевића Марка, јер је у њима налазио истоветност стварања код словенског генија; млади Руварац је био за то јако осетљив; тада је, наравно, још веровао у автентичност Краледворског и Зеленохорског рукописа, и с поносом и поверењем служио се њима. Своја дубока и оштроумна разлагања о Краљевићу Марку завршио је Иларион Руварац збиља скромним речима: „Доказати, да су на Марка многе прастаре скаске пренесене, била је главна цел моја“.

Када је Иларион Руварац издавао своје Две студентске расправе, 1884, он се зарицао да у густу маглу испитивања извора древних наших прича, скаски и песама неће после свога Прилога више улазити. Па ипак је улазио — и пре и после тога. Већ у својим Прилошцима се занимао за историјске салике традицијских јунака. Испитивао је личност Старца Јање (Кузун Јање), Јована Кантакузина који је свршио потресном трагедијом свој бурни живот (Гласник, XLVII, 1879, 198—200); управљао је, ваљда, једно време и Новим Брдом. Занимао га је и Дебелић Новак са Старином Новаком, о којима је, опрезно мислио да су две личности. (Гласник, XLIX, 1880, 41—45). На истом месту је слутио за Дели-Татомира да је видински Страцимир, а за Грчића Манојла је чврсто веровао да је цар Манојло Комнин, чудом доспео у хајдучко друштво. То је све писао пре поменутога зарицања, да неће улазити у тумачење народних песама, а после њега писао је о „језику“ у народним песмама и доказао да значи обавештача. (Коло, I, 1901, 334—336). Питање

о „Цар-Немање благу“ занимало га је још када је писао свој Прилог. Већ тада је слутио (Две студентске расправе, 87) да је набрајање задужбина у песми о Св. Сави преузето, углавном, из Немањина Житија, што је у новој расправи још јаче истакнуто. (Коло, II, 1901, 69-74). Иларион Руварац имао је, уосталом, о уношењу мотива из старе и стране књижевности у нашу народну традицију иста схватања која има и данас наша разборита наука; знао је да и модерна књига (чак и скорахње учено причање) може ући у народ и важити — за необавештене — као нека стародревна традиција; такав један случај одлично је распрвио, и исмејао, у расправи „О неком народном предању“, где је разложио како је из Суботићева епа о Краљу Дечанском ушла у народ прича о женидби Душановој, коју је сам Суботић измислио. (Летопис, 210, 1901, 1—11).

И после Илариона Руварца расправљало се код нас и на страни о природи наших епских песама, о њиховој старини, о мотивима у њима и о њиховој историјској вредности, али све што у тима разлагањима заиста вреди, то се већ налази код Илариона Руварца или доказано или споменуто или бар наговештено. Он је први утврдио да у нашим народним епским песмама треба више тражити митску грађу него историјску истину. Као историјске изворе признавао је у њима само описивање споредних појединости. Сасвим као и ми данас. Знао је и то да је у уметнички најјачим песмама историје најмање, а у уметнички најслабијим највише. Изузимао је из песама, као приличне историјске изворе, само модерне црногорске народне песме, као што и ми сада чинимо. У њима је налазио, често, довољно историјске истине и, обично, ни труни праве уметности.

ИЗ ИСТОРИЈСКЕ ГЕОГРАФИЈЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

Иларион Руварац је писао сам о себи, пола у шали пола у збиљи, да је „слаб географ“ (Бранково Коло, XII, 1906, 925), иако се много намучио око географије Српских Земаља. Успех, наравно, није одговарао напорима, јер су и њега — као и друге наше историчаре — занимала географска питања на која му нико није умео дати одговора. Често, чак обично, једини извор обавештења представљали су калуђери путници који су — по традицијама још из Стратимировићевих времена — у Карловцима, у митрополији, и по манастирима радознало испитивани о славним местима у Србији. Они су их редовно одлично познавали; мало ко је знао географију српских крајева као патријарх Арсеније IV; он је своје знање слагао у ноте Хроникама грофа Ђорђа Бранковића и словенском преводу Орбинија од Саве Владисављевића. Митрополит Стратимировић је записао обавештења архимандрита Арсенија Гаговића и архимандрита Благовештенског манастира Глигорија о драгим му српским областима. Али већи део таквих обавештења расплинуо се у усменом причању, које се традицијом чувало и кварило. Тако је и Јован Рајић допуњавао своје знање о Србији, од које је само мали део својим очима видео. Но знао је ипак веома мало о њој, нарочито о јужним крајевима. Зато је Иларион Руварац морао чешће спомињати, да први наш модерни историчар није знао довољно географију Српских Земаља. Он је био далеко измакао испред њега, но ни са својим знањем није био задовољан, и говорио је као да је мање него што је стварно било.

За који део географије се Иларион Руварац занимао? Да ли је умео потпуно ценити важност географских фактора за развој народа и држава? Је ли, чак, улазио у геополитичка разматрања, данас у великој милости и научењака и политичара? Заиста није. Иако је, јамачно, бистрином свога ума потпуно схватао да се историја народа не може разумети без тачног познавања географије земље на којој се развијао, он ипак није улазио и разматрања ове руке. Ваљда су му се чинила одвише висока за скромне сврхе његова научног рада, или је, можда, сматрао да су политичке природе, да спадају у „статска расужденија“, којих се клонио. Путови оваквих географ-

ских и историјских студија заиста су клизави, исто толико колико су и научно привлачни, сасвим слични несумњиво потребним везама између социологије и историје. Али то не значи да њима не треба ићи. Ни Иларион Руварац то није мислио. Биће, да је само себи те путове затварао, јер је још у последњим скоро данима свога живота истицао важност социологије за историју, наравно научне социологије у рукама историчара научењака. Он се сам држао једино историјске географије, али је у њој показао одличан смисао и за питања географије историје или, како је понеки Немци зову, политичке географије.

У географским занимањима Илариона Руварца заузимала је Јужна Србија веома важно место, но у његовим штампаним радовима трага је о томе прилично мало. Сасвим разумљиво. Од свих српских области најтеже је било нешто поуздано дознати о Јужној Србији, а он се могао само на поуздано знање ослонити. Обавештења у књигама било је мало. Већи део од њих био је још непоуздан, а добра чест намерно искривљена. Географске карте Јужне Србије биле су пуне несрећних белих пега, а где није зјапила празнина, било је лоших дата на претек. Зато није ни Иларион Руварац могао избећи заблуде. Ја ћу с једном почети.

У својој одличној збирци Приложака расправљао је Иларион Руварац већ у другом прилошку (Гласник, XLVII, 1879, 178—180) беспрекорно о Муси, зету Кнеза Лазара по сестри Драгињи, и о Мусићима. Узгред је кренуо питање и о положају њихова града Брвеника, који се помиње у Повесном слову о Кнезу Лазару што га је он издао. Иларион Руварац је пошао од погрешне претпоставке да пут с Косова у Раваницу, којим су ношене Кнежеве моћи, није могао ићи долином Ибра, него Лаба. Пошто су Кнежеве моћи проне-сене кроз Брвеник, он је слутио да је тај град Мусића могао бити на ушћу Брвенице у Лаб, искључујући из комбинације Брвеник на ушћу Брвенице у Ибар, који му је био добро познат. Све због своје споменуте претпоставке. Поверење у ученост Илариона Руварца заводило је дуго времена све научењаке који су писали о Брвенику на крив пут. Први је пољуљао претпоставку, да Брвеник Мусића није на Ибру, несумњивим доказима, В. Р. Петковић, али он је поред њега оставио још и хипотетични истоимени град на Лабу. С њим је раскинуо тек Вој. Радовановић, а положај Брвеника у његовој жупи расветлио је А. В. Соловјев (Гласник Скопског научног друштва, III, 1928, 25—40). Иларион Руварац није био — како је говорио — авторитетлија, није се дао завести ничијим угледом у стремљењу истини, а у овом случају је његов авторитет дуго времена ометао приступ истини. Омео га ипак није. У истој збирци је Иларион Руварац с ванредном интуицијом разјаснио једно покварено место у Бранковићеву летопису, по издању Ивана Кукуљевића, где се спомиње „Ivanov grad“ (Ibidem, 194—195). Упоређивањем овога пасуса с аналогним местима у осталим летописима исте или, још боље, сличне редакције несумњиво је утврдио да је „Ivanov grad“ настало од Пејачевића „Irvano-grad“ а ово од „и рѣка нови градъ“; а Нови Град је, наравно, Ново Брдо. Ту је сјединио Иларион Руварац ученост с интуицијом, а више учености него интуиције показао је у прилошку о старој Коласији (Ibidem, 196—198). Прво је истакао да Коласија старих извора није ниједан наш Колашин — како је држао П. Ј. Шафарик — али се још није усудио рећи да је она баш данашњи Тустендил, иако је утврдио да је близу Кратова и Штипа; тачну локализацију. Коласије извео је тек Константин Јиречек. (Das christliche Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer, Sitzungsberichte Wien. Akad. CXXXVI, 1897, 62); ја бих само, због занимљивости, додао да сам на аустријској специјалној карти, лист Крива Паланка, испод Тустендила нашао име Колеша. И последњи међу прилошцима прве серије, дванаести, тиче се географије Јужне Србије. (Ibidem, 215—218). У њему је учено и духовито доказано да је Св. Никола Концулски и Св. Никола у Казновићима стварно исти храм. Колико је књига и карти морао Иларион Руварац претурити и колико је усмених обавештења требало, па да се то утврди!

А ко сада прегледа његове слутње и тврдње, треба само да разастре пред собом нашу генералну карту, лист Нови Пазар, па да ј. и. од Рашке одмах сагледа д. на Ибру Казновиће, л. Кончулиће и изнад ових Никољачу. Никакав напор. А Иларион Руварац се толико намучио око овога прилошка да га се усудио као „грешни и унили раб божији Иларијон“ посветити „в чeсть и памeтъ“ Св. оца Николе, свога крснога имена. (Ibidem, 210).

У Патријарашкој библиотеци у Срем. Карловцима нашао је Иларион Руварац један спис, на ком је митрополит Стратимировић записао да га је саставио последњи пећки патријарх Србин, Василије Бркић. Он се одлучио да га изда као „Опис турских области и у њима хришћанских народа, а нарочито народа српскога, састављен год 1771 српским патријархом Василијем Бркићем“ (Споменик, X, 1891, 43–66). Прво се с власторучним писмом патријарховим уверио да му је он збиља писац, па је, даље, у уводу сабрао вести о прикљученијима патријарха Бркића, за кога није имао много добра рећи. Цели спис је одговор на питања рускога адмирала Орлова. Састављен је у Ливорну. Географија Јужне Србије приказана је под архаистичним натписима. Није много поуздана, али није ни без занимљивости.

Много се намучио Иларион Руварац да пронађе где је био манастир Убожац. (Коло, II, 1890, 52–53). Без успеха је трагао. После више од двадесет година одговорио је на питање о положају овога манастира Стојан Новаковић, и утврдио да је био у околини Новог Брда. (Глас, CXXXVI, 1911, 141–150).

Све веће занимање за Јужну Србију, које је распиривао науком и политиком исти његов пријатељ Стојан Новаковић, потакло је Илариона Руварца да започне састав о Маћедонији који је остао недовршен. Много се предомишљао, да ли да га обелодани, па тако и он покуша развести чвор, за који није био сигуран рећи када је завезан — да ли у VII или IX и X в., па остао неразрешен у XI и XIV в. Многи су га тада покушавали расплести, али Илариону Руварцу је годило рећи, у спретним и провидним фразама, да је међу њима и Аустро-Угарска. Много се ломио, али се ипак одлучио да „у сред вреве, настале због Маћедоније“, обелодани свој приложак о њој, подељен у три дела — дакле опет једна мала трилогија. (Коло, II, 1890, 147–150, 201–204 и 270–273). Ваљда су прва два дела овде потпуно завршена, а понешто из трећег објављено је после његове смрти (Бранково Коло, XII, 1906, 923–928). У првом одељку сабрани су цитати из штампаних и писаних књига где се спомињу као маћедонска места она која јамачно нису у Маћ донији (Подгорица, Скадар, Дечани, Морача итд.). Иларион Руварац је мислио да су овако поступали писци — нарочито штампари Божидар Вуковић и син му — ради отмености. Мислили су, држи, да је господскије бити из Маћедоније него из — Зете. Зашто, то није рекао, или бар није довољно рекао. Са споменом Маћедоније место Србије у народним песмама било му је мало теже. Но и ту је мислио да је нашао излаз. Сећајући се својих ђачких студија, тврдио је Иларион Руварац да је у народним песмама о деспоту Ђурђу Маћедонија заостала из старих песама, пошто је у њима садржина главно, а лица и места споредно. Спомињао је да се у тим старим песмама, можда, опевао најславнији маћедонски краљ — Александар Велики. Добро би било, кад би Иларион Руварац овде, бар за учене штампаре и писце, узео на ум познату и јако раширену лажну привилегију Александра Великога Словенима. Она би му помогла да боље објасни занимљиве појаве него што је овако постигао. И његово разлагање о Маћедонији у каснијим преписима Душанова Законика испало би у том случају боље. Други одељак прилошка посвећен је највише страним изворима, у којима се Маћедонија спомиње место Србије. Ту је највише реч о Бонфинију, за кога је несумњиво утврдио да је ради лепоте свога хуманистичког стила правио од Туроцијеve Србије Маћедонију. Њега је употребио — и то погрешно, код краља Милутина — гроф Ђорђе Бранковић, па је преко његових Хроника ушла Маћедонија, као српска земља, у позне српске неке родослове и у Јулинца.

Спомињање Македоније место Мачве приметио је већ Енгел. У XVI и XVII в. изједначивана је Албанија с Македонијом, а и у касније руске грамате Црној Гори унесена је Македонија, мада се тичу, наравно, Црне Горе; ту је Иларион Руварац требао споменути утицај словенскога превода Орбинија од Саве Владисављевића. О лажним повељама Мединима дало би се више рећи. У трећем одељку желео је говорити о правој Македонији, но како би говорио то се не може сигурно судити по фрагменту, штампаном после његове смрти. У њему се он за догађаје из VII в. позива на Барски родослов, Григору и, чак, на Троношки родослов. О питању дијалекта писао је како се о том не може писати. Написао је чланак који је потекао из осећања храбрости али и из жеље да иде другим путовима него остали српски свет. Ти не морају бити путеви истине; и често нису.

Исте године када је умро Иларион Руварац објављени су, пре његове смрти, „Прилошци историјској географији Србије“. (Летопис, 229, 1905, 1—11). Јужне Србије се тиче други међу њима „Глухавица и Глухавас“ (3—5). Он је мислио да је то исто место, друкчије него његов пријатељ Љ. Ковачевић, Глухавица, близу Новог Пазара, где се вадило жељезо; на нашој генералној карти је ј. з. од Новог Пазара Глуавица.

ИСТОРИЈА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ У РАДОВИМА ИЛАРИОНА РУВАРЦА

Своје напоре или, како је Иларион Руварац волео писати, своје подвиге око истраживања прошлости Јужне Србије започео је он с личношћу која му је остала цела века драга и у великој части — с патријархом Пајсијем. Пре тога је скоро целих десет година ћутао у науци. Од својих студентских радова па све до год. 1867 није ништа важније објавио. То је доба његових првих калуђерских година, пуних многоврских чиновничких и наставничких дужности и још пунијих страснога читања. После тога је Иларион Руварац засуо нашу науку знаменитом жетвом својих студија, коју је надмашио плусак његових расправа пред 1890 год. У оба маха писао је о патријарху Пајсију. Сада је објавио његов Живот цара Уроша (Гласних, XXII, 1867, 209—232), с одличним уводом о патријарху Пајсију, где је сабрао све до тада познате изворе о великом јерарху и темељно их научно претресао; касније је изнео своје проширено знање о њему (О пећким патријарсима, 1887, 59—67); још је нарочито расправљао о историјској вредности Пајсијева списа (О Кнезу Лазару, 1887—1888, 22—23) и, напослетку, издао је његов Родослов (Летопис, 150, 1887, 77—82). У свом издању Живота цара Уроша није се ограничио само на тачан препис, него је у примедбама додао упуте на изворе за које је мислио да текст потврђују или допуњују. Тако је он замишљао своје издање српских домаћих извора. Особито су занимљиве наведене паралеле из Лукарија, чији се текст, на местима, зачудо слаже с Пајсијевим; та се места већином налазе и у Орбинију, али Руварац тада још није познавао овога писца у оригиналу; слагање Пајсија с Орбинијем и Лукаријем још није у науци разјашњено; ја, чини се, узалуд на њ упозоравам и изазивам потребну студију тих сличних одељака. У Руварчев су се текст — да тим свршим — увукле веома немиле погрешке при штампању, које је касније он сам исправио, не туђа критика која, иначе, није била љубазна.

Као што је Иларион Руварац на јуриш освојио угледно место у истраживању народних песама својим Прилогом, тако је избио у српској историографији одмах у први ред са студијом „Краљице и царице српске“ (Матица, III, 1868, 313—316, 337—339, 361—365, 386—389, 409—412, 433—435, 457—461, 481—484 и 505—508). Опширна студија је одлично научно дело. Писац Троношког родослова је јамачно претеривао у истицању важности владарских женидби за развитак Србије, али ја сам ипак вољан веровати да је Иларион Руварац био под тим утицајем када се латио напорнога посла да наслика низ српских владарица, о којима се дотле веома мало знало, скоро ништа поуздано.

Иларион Руварац је тада Троношки родослов још високо ценио, наравно не као раније. О женама Стефана Првовенчаног није расправљао; то је остало Љуби Ковачевићу, Јовану Радонићу, мени и Михаилу Ласкарису. За жену краља Радослава тек је Иларион Руварац Србима доказао чија је била кћи, и наговестио каква је била супруга. О жени краља Владислава већ је он слутио како јој је било име. Много се намучио око рода велике краљице Јелене, љубе краља Уроша, да заврши с речима „ја најмањи међу браћом не знам: чија је кћи била благочастива наша краљица Јелена“. (364). Не знамо ни ми данас. О жени краља Владислава, сина Драгутинова, и кћери Драгутиновој Јелисавети сабрао је одличну грађу, у којој је највише веровао повељама (389). Разлагање о женама краља Милутина није, наравно, онда могло бити потпуно, али је за оно доба особито добро; примедба Илариона Рувараца о Милутиновој кћери Царици остала је дуго времена превиђена. Многобројна питања о женама и кћерима краља Стефана Дечанског нису, истина, на чисто изведена, али то није ни до данас постигнуто. Женидба Душанова је очишћена од легендарног баласта; дотакнуто је и питање о калуђерским именима прве српске царице. У разлагању о жени цара Уроша ослањао се Иларион Руварац много — и с правом — на Ф. Кс. Пејачевића. У одељку о Царици Милицы разлагао је више о њеним кћерима него о њој; то питање је касније још једанпут распрасио (О Кнезу Лазару, 1887—1888, 3—4).

С методичког гледишта је несумњиво најбоља расправа Илариона Рувараца „О првим годинама Душанова краљевања у хронолошком погледу“ (Rad, XIX, 1872, 178—188). Непобитним доказима је утврдио годину Душанова ступања на престо, која је дотле погрешно стављана и, што је најважније, извео је особито успело поређење грчких и српских извора о првим годинама Душанове владе да би их на тај начин што тачније реконструисао.

Велику и дугу полемику између критичких и некритичких историчара отворио је, у збиљи, Иларион Руварац са својом студијом „Хронолошка питања о времену битке на Марици, смрти краља Вукашина и смрти цара Уроша“ (Годишњица, III, 1879, 214—226). Он ју је почео и у ствари и решио, јер је другим остало да мало измене његов датум Маричке битке и допуне архивском грађом његове тезе о времену смрти цара Уроша. При том се ослањао, како вели, „на домаћим нашим повесничким изворима а имено на старим летописима нашим“. (217). За млађе изворе је веровао да су приказали смрт цареву на основу народне традиције, далеке од истине. Док ово пишем, пада ми на памет да постоји код нас још једна традиција о смрти владара ударцем у лову, пошто је, по Барском родослову (изд. Шишићево, 336), Владислав исто тако у лову убио Радомира, баш као и Вукашин Уроша.

У већ спомињаним Прилошцима Илариона Рувараца тичу се прошлости Јужне Србије четири. У првом од њих је приказао — да не може бити боље — пут деспота Стефана од Ангоре до Трипоља на Косову, посветивши важан део свога разлагања ћесару Угљеши. (Гласник, XLVII, 1879, 184—194). Док је расправљао о презимену Кнеза Лазара, имао је Иларион Руварац прилике да се увери колико су историчари несамостално преписивали један другог, и тако одомаћили погрешно презиме Кнежево—Гребелановић, мада је он био син Припца Хребелановића. (Ibidem, 200—203). Сасвим је сличан случај с именом оца Вука Бранковића, кога су Срби — по странцима — писали као Плакиду, мада су грчку погрешку у писању исправили још Диканж и Ритер-Витезовић. (Ibidem, 203—205). У прилошку о Дмитру Краљевићу савесно су сабране вести о овом краљевском сину. (Ibidem, XLIX, 1880, 38—39).

„Прилози за српску повест“ (Летопис, 150, 1887, 53—82) тичу се сви Јужне Србије. Иларион Руварац их је распоредио на три састава. У првом је превод из Доситејеве Историје Јерусалимског патријархата онога одељка који се тиче Срба, с натписом „О археологији Срба или иначе званих Трибала“ (53—82). Те грчке вести су преузете из српског родослова; нема, дакле, ништа ново у њима. На истом месту је Иларион Руварац распрасио питање

о броју српских епископија основаних Св. Савом. Он је био за број осам; Призрен и Жичу не спомиње; Грујићево и Ђоровићево мишљење о овом питању вредно је нарочите пажње. (Упор. Ђоровић В., Списи Св. Саве, 1928, XXXVI—XXXVIII). Одлично би било, кад би се могла за све српске епархије утврдити епархијска властелинства, како их је Грујић утврдио за шест. (Грујић Р., Епархијска властелинства у средњовековној Србији, прештампано из Богословља, VII, 1—69). Други прилог је превод одељка о пећкој патријаршији из Хризантова дела „О чиновима“. (72—77). Он је дао повода Илариону Руварцу да из богате ризнице свога знања саопшти мало грађе о notiцији пећке патријаршије. У ручном примерку Руварчеву има нешто допуна овом саставу, али ни њима, наравно, није цели предмет ни из далека исцрпен. То су само делићи делова из намераваога дела *Serbia sacra*, од кога имам множину грађе Илариона Руварца; М. Костић ми је уступио још ове грађе из оставине свога деда — по његовој сестри — о којој је он недавно дао занимљив извештај. (Гласник Историског друштва, V, 1932, 256—261). Мој пријатељ Е. Герланд намеравао је — с помоћу оставине Х. Гелцера, нашег заједничког учитеља — издати *Corpus notitiarum episcopatum ecclesiae orientalis Graeciae*. Ја сам био преузео пећку патријаршију, и годинама сам бележио грађу за њену notiцију. Од Герландове намере је остварен само први почетак, јер је 1931 изашао његов *Corpus*, у издању Асумпциониста, али само уводни део. До Пећи је јако далеко, пошто она по плану при крају долази. Подавно сам и ја престао слагати листиће о српским епископијама под пећком патријаршијом, али овде је најбоља прилика споменути да сам вољан све Руварчеве рукописе о овом предмету и своју — према њима незнатну — грађу уступити озбиљном научењаку који би се латио да спреми Руварцем намеравао дело *Serbia sacra*; Ђ. Радојичић би, можда, био вољан да га се лати; и способан. На трећем месту својих Прилога издао је Иларион Руварац Пајсијев српски родослов који је, безразложно, испустио у свом издању Живота цара Уроша. (77—81). За све који се служе овим родословом морам рећи да је слог при штампању растурен и потпуно поремећен, па зато неупотребљив; треба се, дакле, служити Стојановићевим издањем, какво, иначе, било; Иларион Руварац је у свом ручном примерку, да и то додам, исписао са стране места, где се овај родослов слаже с Бранковићевим летописом.

На реду је највећа расправа Илариона Руварца „О Кнезу Лазару“ (1887—1888). Из ње морам, с највећом пажњом, пробрати само оно што се тиче баш Јужне Србије, да тако одржим главну сврху свога чланка. Кнез Лазар је по Прилепцу, месту рођења, из Јужне Србије. Иларион Руварац је расправио у првом делу своје студије (1—29) његову годину рођења, његову женидбу, онда број деце и, нарочито, бракове кћери Лазаревих. При томе је брижљиво ценио веродостојност многих српских историјских извора, нарочито познијих. У другој глави (29—93) претресао ја живот Лазарев од смрти цара Душана до смрти цара Уроша; резултати трудног расправљања врло су оскудни; где је реч о расподели Српских Земаља после 1366, много се говори о Јужној Србији. Већи део наредног одељка (93—197) тиче се Јужне Србије, јер је Иларион Руварац овде врло добро приказао моћне династе разбијене српске царевине; првих шест тичу се потпуно Јужне Србије, а остала четири делом; Лазар је десети. Од особите је важности овде опис измирења грчке и српске цркве (134 и д.), који је сасвим разумљив у студији о Кнезу Лазару. Но није уместан — а ни беспрекоран — дуги екскурс о народности српских историчара. (145—185). На крају му се сам Иларион Руварац чудило и питао; „Откуд у расправи о Кнезу Лазару читаво разглагољство о српским повесницима...?“ Оно је последица његове невештине у композицији и приказивању, чега је он био потпуно свестан кад је сам истицао: „Нисам приповедач те зато и не пишем повест о Кнезу Лазару, већ само расправљам историјска питања, која се тичу Кнеза Лазара“. (135). Пошто задужбине Кнежеве, које су побројене у четвртном одељку (198—203),

нису биле у Јужној Србији, то овај одељак само спомињем. Пета глава је права расправа о језгри питања које је Иларион Руварац овде претресао (203—424). У њој су разложене Лазареве борбе с Турцима на Плочнику и на Косову. На почетку је, наравно, претрес извора, прво старијих домаћих (219—230), онда познијих домаћих, нарочито Тронешког родослова (230—246), затим грчких (247—253), после њих латинских (253—362) и напослетку турских (262—305). Све то не изгледа у расправи овако прегледно. Напротив. Потешко је ухватити конач и одредити границе расправљања. Цело разлагање је испрекидано испадима и нападајима. Уплетена је у њега множина разматрања, заиста различите вредности — од мудрих и лепих до тривијалних и неукусних. Од првих истичем само једно, у вези с Јужном Србијом. Иларион Руварац је говорио у свом високом поносу Србину да постане осветник Косова својом мишцом и својој снагом. (253). Још оштрије него други Срби, замишљао је народно ослобођење као највиши подвиг нације, а не као туђ поклон, који поносите мора до дна срца врећати. Завршетак расправљања о изворима за Косовску битку морам преписати: „Разметнувши, растуривши поменути гомилу и бацивши плеву и сламу у ветар, нашао сам, да сам прегледао, како сам умео и колико сам могао, ришћанске и турске изворе за повест о боју на Косову, и да сам већ почео и расправљати повест ту, утврдивши пре свега, да се бој тај на Косову, у којем су пала два цара, турски цар Мурат и српски кнез Лазар, био и свршио дне 15 Јунија (на Видов дан, у вторник) 1389 год. од рођ. Хр. XII. индикта, у подне или око једног часа после подне“. (305—306). Сам ток Косовске битке није Иларион Руварац хтео описивати, јер се није разумевао — како је говорио — ни у војном хитроумију, ни у прегледном приказивању. Он је и овде расправљао само о нарочитим питањима и то, прво, ко и кад је уморио Мурата (306—329), онда, ко се, осим Срба, борио на Косовом пољу (329—359); нису ни Хрвати, ни Угри, ни Власи, ни Бугари, ни Арбанаси (337). У расправи о питању да ли је Вук Бранковић издао на Косову (360—405), истакао је Иларион Руварац да је Вук нашао браниоца још у Голубици за 1839 год.; уосталом, до краја XVI в. нико није ни тврдио да је он издајник. Несумњиво има пркоса и изазивања у претресу питања, како су се Зећани држали на Косову (405—413), јер одговор је неповољан за њих. На крају (413—424), накнадно су додани раније пропуштени извори за Косовску битку. Иларион Руварац је у овој својој студији расправио заплетена питања о судбини Србије после смрти цара Душана, приказао је борбе Кнеза Лазара с Турцима и свестрано је претресао изворе о Косовској битци. Његову осећају правичности и истинољубивости особито је годило што је могао спрати неправично бачену љагу на Вука Бранковића, која је вековима тиштала његово име.

Расправа о Кнезу Лазару је готово век и по српске политичке историје, док је скоро исти толики период српске црквене историје обухваћен у студији „О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III“ (1888). Ово је само први део замишљене трилогије, у којој би се други тицао епископа, а трећи манастира и монаха, но ова два последња нису остварена. У студији су прерађени и исправљени ранији састави Илариона Руварца о истим питањима. Он је први — присиљен прилежном студијом извора — изнео мисао да је с престанком српске државне самосталности пресечена и српска црквена автокефалност, док није Макаријем обновљена 1557. Сада је то питање мало заплетено објавом извора у Споменику LVI, но теза Руварчева још стоји; преглед стања сложеног проблема дао је раније Ј. Радонић (*Archiv für slav. Phil.*, XXV, 1903, 470—472) и недавно М. Ласкарис (*Joachim, métropolitte de Moldavie, et les relations de l'église moldave avec le patriarcat de Peć...*, *Acad. roumaine, Bull. hist.*, XIII, 1927. Упор. и мој приказ ове студије у овом Гласнику, VII—VIII, 1930, 388—389). Кад се претреса питање обнове српске патријаршије и однос Макарија и његових рођака према везиру Мехмеду Соколовићу мора се, с много опрезности, узети на ум и литература код Турака о моћном потурици. (Упор. схватања Гујића, Време од 11 јан. 1932). За доба

патријарха Јована, око кога се Иларион Руварац много намучио, изнео је особито Јован Томић одличних нових извора и важне литературе; после његове смрти почела је излазити његова „Грађа за историју покрета на Балкану против Турака крајем XVI и почетком XVII в.“ (Срп. краљ. академија, 1933). Да споменем, ради потпуности, и чланак Д. Павловића „Један мотив за историјски роман из прошлости Дубровника“ (Правда, 14 јан. 1933) о богатој дубровачкој грађи за ово знаменито доба. За решавање питања о спаљивању моћију Св. Саве — које је он сјајном интуицијом решио — изнесено је после Илариона Руварца више смелих погледа него ли поузданих извора; теза А. Ивића, којом је хтео пољуљати мишљење Илариона Руварца, брзо је и темељно одбијена; важно је упозорење П. Поповића на А. Сасина као савремени извор за спаљивање моћију Св. Саве, коме се мора нарочита пажња поклонити (Глас, ХС, 1912, 1—67); мишљење М. Драговића, изнесено у књижици „Свети Сава није спаљен“ (1930) почива, чини се, на замени његових моћију с моћима Арсенија I. Слутње Илариона Руварца о разлозима смрти патријарха Гаврила остале су до данас само слутње (71—72), али он се није устручавао из далека осумњичити због ње и патријарха Максима, кад је мислио да то не сме прећутати; питање о помазању Ђорђа Бранковића за деспота оставио је за касније; одељак с конца Бранковићева летописа, испуштен од Кукуљевића, није ни он цео издао; сад ћу га ја издати у Изабраним радовима Илариона Руварца у издању Срп. краљ. академије. Расправљање о патријарху Арсенију III веома је духовито, али је застарело — нарочито што се тиче односа према Млецима — и спрам његових Одломака, а још више према књизи Ј. Томића „Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима, 1683—1693“ (1902). Ја мислим да је студија О пећким патријарсима била Илариону Руварцу најмилија, јер је у њој расправио не само питање које га је научно нарочито занимало, него је претресао и предмет коме је по своме сталежу био најближи. А он је до тога много и озбиљно држао. На крају да додам још — за тачније разумевање Илариона Руварца — да је он под крај свога века интимно писао да је сила створила и обновила пећку патријаршију и да ће је сила поново обновити. (Гласник Историског друштва, V, 1932, 244).

Два мала старинарска прилошка Илариона Руварца потпуно се тичу Јужне Србије. (Старинар, IX, 1892, 117—122). У првом је утврдио да је крст у Ватопеду — из XIV в. — поклон Теодосије (Драгиње), сестре Кнеза Лазара, и њених синова, Стефана и Лазара Мусића. У другом је разјаснио Јефимијин натпис на занимљивој иконици у Хиландару. Ово дана је Л. Мирковић објавио слику иконице (Годишњица, XLII, 1933, 45—49). Занимљиво је за вредност разлагања Илариона Руварца да му издавач после четрдесет година није имао шта додати.

Најтеже од свих својих расправа пустио је Иларион Руварац у свет књигу „Одломци о грофу Ђорђу Бранковићу и Арсенију Црнојевићу... с три излета о такозваној Великој Сеоби српског народа“ (1896). Јужне Србије се она тиче само утолико што је после Велике Сеобе Јужна Србија много опустила, и што су Срби и српске задужбине, заостали под Турцима, морали издржати још горака низ најжешћих турских прогона. Писац је знао да ће га много нападати због изнесених погледа (које је у ранијим радовима, углавном, већ признао), па је завршио не бојаљливо, него сентиментално свој увод књизи овако: „Један овако а други онако — а сви мислимо да служимо и да се одужујемо своме роду сваки својим начином“. (VII). Први део расправе (1—56) тиче се Ђорђа Бранковића. Данас је много застарео, а увек је био неправичан и, још више, сасвим једностран. У другом одељку је приказан Арсеније Црнојевић (57—63). Да ли довољно објективно? На Бранковића је Иларион Руварац оштро ударао што се издавао за потомка Бранковића, а Арсеније III је очевидно штедио, мада је и он био далеко од Црнојевића, за чијег је потомка хтео важити. Први излет (65—94) тиче се године Велике Сеобе, за коју се онда још морало доказивати да је била 1690. У другом је

изнео Иларион Руварац претпоставку да се тада преселило 70—80.000 Срба, а у трећем одговара на питање којим су се начином Срби преселили (103—154), тврдећи да нису дошли ни на позив, ни по договору или уговору, него да су побегли; и пошто их нико није звао, то да су незвани гости. То су једнострано и, добрим делом, сасвим самовољна разматрања, с намерним превиђањем политичке стране целог питања. У уводу овој књизи тужио се Иларион Руварац много на своје здравље — јамачно с претеривањем — но нема сумње да је збиља био јако узрујан, јер му је ова књига доиста јако слабо сложена и пуна неодмерених и неправичних нападаја.

Цели се тичу Јужне Србије, на општу жалост недовршени, „Прилошки агиолошки“ (Српски Сион, VIII, 1898, I, 405—407, 421—425 и 437—439; II, 457—459 и 473—474; III, 489—490 и 525—527; IV, 541—543, 557—560, 579—581 и 590—592). У првом прилошку претресени су дани смрти српских светитеља по Романову типiku. (Упор. Записи и натписи, III, 5000—5013, стр. 67—70). Иларион Руварац је записе у овом типiku проучио у вези с вестима других извора о данима смрти српских владара, па се почесто питао зашто српска православна црква слави успомену Срба светаца на дане у које се понеки од њих нису преставили. Мада цар Душан није светац, ипак је одлично расправио дан његове смрти. (421—422). Још опширније је претресао дан смрти цара Уроша (422—425), с резултатом који сам раније споменуо. Много се чудио Иларион Руварац што Хиландарци нису записали — па ваљда нису ни славили — дане смрти Стефана Првовенчаног и Уроша Великог, највећих ктитора Хиландара. У другом прилошку је темељно и стилски ванредно лепо обрађена стихира Србима светилима од карловачког митрополита Јована Георгијевића, штампана 1771 год.; скоро иста таква стихира изашла је у Млецима 1776 год. Цели трећи агиолошки приложак посвећен је светитељима Србима из Стематографије Христифора Жефаровића, резане у бакру 1741 год.; важно је што је Иларион Руварац утврдио да је Жефаровић два пута унео краља Милутина, прво као Св. Милутина, а онда као Св. Милутина мироточца у Софији. (525). Овоме саставу је додан веома занимљив преглед Срба светаца како су уношени у календаре и у синаксар додан псалтиру Ђурђа Црнојевића из 1495 год. Србљак Синесија Живановића оставио је Иларион Руварац за касније, но није до њега ни доспео, пошто је цели четврти, и последњи, приложак употребио да у њему претресе лекције Ђуре Даничића „Службе свецима Србима“. (Упор. Ситнији списи Ђ. Даничића, Срп. краљ. академија, 1925, 314—323). С разлогом је био јако незадовољан с овим Даничићевим саставом, пуним грубих погрешака. Оне су настале или због употребе непотпуних примерака књига, у којима су службе Србима свецима, или због невештине у доказивању или — ваљда највише — због тога што је „Даничићу језичару главно... језик“. (559). Велики део разлагања заузима разумљиво жадање што је Максимов рукопис из год. 1714 с правилима Србима свецима нестао, а нико га од Срба није достојно описао. Иларион Руварац је само нагађао да је Синесије у свом Србљаку, 1761 год., преписао правила Србима светитељима из Максимова рукописа. Приложак је завршен с врло добрим побијањем Даничићева схватања да су Срби светитељи добивали службе одмах после смрти. Нису, него после посвећења, а то је, у доста случајева, било много времена после смрти.

Дуго времена се ломио Иларион Руварац око објављивања студије „Одломак из написане пре 1891 расправе о главним моментима у животу Св. Саве, првог српског архиепископа“ (Летопис, 208, 1901, 1—44). Она се, наравно, тиче и Јужне Србије, јер се, стварно, у њој расправља само о крунисању Стефана Првовенчаног. Мало развучено и, чак, недовољно убедљиво. За сигурно решење имамо још одвише мало поузданих извора, па се још ни ти између себе не слажу довољно. Илариону Руварцу много је стало до тога да одбије и помисао о том да је при превари Римске курије, ако је постојала, учествовао и Св. Сава (15, 26 и 34).

По вредности је блиска студији О пећким патријарсима расправа Илариона Руварца „Рашки епископи и митрополити“ (Глас, LXII, 1901, 1—46).

То је сасвим мали део из његове намераване радње о српским епископијама. Рас је издвојен као прва и дуго времена најугледнија. У уводу је разбијена теза о раном оснивању овога владицанства. Иларион Руварац баца му почетке тек у време око год. 1020, у доба цара Василија II. Тада је стојала ова епископија под Охридом, а за првенства Зете, наравно, под Баром. Списак епископа и митрополита, све до Јанићија, израђен је пажљиво и с успехом.

У студији „Ђурађ Вуковић, деспот српски, и Ђорђе Кастриот—Скендербег, вођ арбанашки, год. 1444“ (Летопис, 212, 1902, 1—13) доказао је Иларион Руварац да је Марин Барлеције, биограф Скендербегов, измислио причу о затвореним путовима овому када се, тобоже, био кренуо у помоћ Владиславу Варненчику; искићена прича у Троношком радослову о том (Гласник, V, 1853, 105) примљена је из словенског превода Орбинија (261), па је још развучена и дотерана; Иларион Руварац се за њу много занимао, али јој, разуме се, није веровао.

ЈУЖНА СРБИЈА У КРИТИКАМА ИЛАРИОНА РУВАРЦА

Колико је и иначе било тешко излучити оно што се тиче Јужне Србије из радова Илариона Руварца, овде је то најтеже. Зато ћу ја одабрати само оне критике у којима је нарочито реч о Јужној Србији, па и између њих највише се бавити онима које су јако неприступачне или су, неоправдано, заборављене. Прва је таква оцена одломка „Краљ Дечански“ из Српске историје Панте Срећковића; и одломак и оцена изашли су у „Вили“ за 1868 год. Иларион Руварац важи као оштар, насртљив и у изразима веома неумерен критичар. А ова прва оцена нема ништа од ових његових особина. Блага је и стварна, и умереним изразима написана. Још је и кратка, што је код каснијих Руварчевих критика и, још више, критичких екскурса, веома редак случај. Па ипак су већ у овој малој оцени све врсте замерака Илариона Руварца Панти Срећковићу. Прво му је замерио што се ослањао на Григорија Цамблака док је писао о заточењу Стефанову у Цариграду. (Вила, IV, 1868, 465), а не на архиепископа Данила. Сумњао је — али сасвим дискретно — да је Срећковић то чинио само зато да би могао писати о „зидинама манастирским“, „калуђерској полицији“ и сл., како је већ било у вољи плитким романтичарима, Срећковићева кова. Иларион Руварац је више веровао савременом Данилу него познијем Цамблаку и поставио је задатак — до данас нерешен — да се упореди Живот Дечанскога од Данила с Цамблаковим, па би се, по његову мишљењу, дошло до резултата, да би историја Стефана Дечанског и без прве (т. ј. Цамблакове биографије) бити и написати се могла. Пребацивао је, даље, Срећковићу непажњу (не вели незнање), с којом је описао повратак Стефанов из Цариграда. Ради се о годинама — великој слабости Срећковићевој — јер он пише да је посланство из Цариграда стигло 1315 год. у Србију, у исто време, када су Хиландарци молили краља и архиепископа Никодима да допусти Стефану повратак. Никодим је — то је Иларион Руварац већ тада знао — могао, међутим, постати митрополит тек 1317 год.; занимљиво је да се он тада није устручавао говорити о „калуђерском казивању“ као о „простој измишљотини“. Пребацивао је, умерено, Срећковићу што је ишао „без разбора“ за Цамблаком, и тиме доказао да нема прво и главно својство правог историка — да осети поуздан извор, да га савесно оцени и, онда, с поверењем иде за њим; у овом случају је мислио на Данила. Но главну пресуду није ипак сам Иларион Руварац изрицао, него ју је препуштао читаоцима. Даље је истицао да Срећковић није самостално употребио византинске писце док је писао о деци Милутиновој; грешио је и кад је разлагао о његовим наследницима; упао је у грубе погрешке говорећи о освојењу Баната од стране Стефана Дечанскога. Сиromaх Срећковић, био је помешао Тесалију и Италију; без икаква разумевања преписивао је Николићев превод византиских писаца и, напослетку, збиља се упропастио када је од „господства јашког“ истесао „господар Јакова“. Све је то Иларион Руварац само нотирао, без икаква већа праскања,

Исто тако је навео и заиста неразумљиве погрешке Срећковићеве о времену смрти Милутинове и доласка Дечанскога. Пребацио му је само што није имао на уму Крстићева истраживања (469), па се сам одлучио, мислим, да напише своју познату студију о првим годинама Душанова владања. Ја имам из оставине Илариона Руварца — да одмах овде споменем — четири стране његових бележака из оцне Срећковићева разлагања о краљу Дечанском у његовој Историји, изашлој 1888 год., и у његову „Прегледу историјских извора о Кнезу Лазару и Краљевићу Марку, написаном 1900 год. (Споменик, XXXVI). Није их нигде штампао; а не би било у њима ни много новог рећи, јер је већ дотле — како ће се одмах видети — Иларион Руварац имао много прилике да критикује погрешке (увек исте) Панте Срећковића. Радило се, стварно, само о тону.

Нешто оштрије, али још благо према каснијим испадима, писао је Иларион Руварац о Срећковићу у књижици „Претходни приказ књиге Историја српскога народа... написао П. С. Срећковић“, прештампаној из Нашег Доба 1885 год. Јужне Србије тиче се други одељак (9—20), у ком је доказао да је Срећковић много грешио када је охридског архијепскопа Јована Комнена бацио из 1156 год. у 1056, као и раније титулу Пећког патријарха из 1692 у 1592 год. Све из потпуно тенденциозних разлога. Изобличио је збуњеност Срећковићеву, који је од честитог попа Драгоља начинио представника и учитеља богомилске јереси. Веома оштро узео је у одбрану Голубинскога, познатог одличнога рускога црквенога историчара, од нападаја Срећковићевих да пише, тобоже, у корист Бугара. У трећем одељку скупио је Иларион Руварац збиља смешне етимологије и сасвим неразумљиве Срећковићеве погрешке (20—49) које се само делом тичу Јужне Србије. Већ прва Срећковићева етимологија, о Велогезитији, збиља је невероватна, а даље нису ништа боље. Срећковићев приказ унутрашњег стања Србије под жупанима дао је Илариону Руварцу прилике да га оштро исмеје. Састав је доиста страхан. После овога претходнога приказа упутио је Срећковић писмо уреднику Нашег Доба са својом одбраном. Но у њему се није одбранио, него се још већма запleo. Иларион Руварац је одговарао у свом „Прелазу с приказа на критику“ и његову продужењу, који су излазили у Нашем Добу, од бр. 41 до 89, с малим прекидима, 1885 год. Најважније је у њему, за Јужну Србију, побијање Срећковићева читања једнога натписа у цркви Св. Димитрија (Упор. Записе и натписе, 5119, III, стр. 80) истим начином како је често читао записе М. Милојевић.

Цела се тиче Јужне Србије оцна Илариона Руварца „Панта Срећковић и Шареник у Скопској нахији“ (Отаџбина, XVII, 1887, 306—317). Величини састава не одговара обиље садржине. Срећковићу је несумњиво доказано да Шареника нема у околини Скопља, него да га треба тражити тамо где су Петрич и Неродимље, како је то тврдио и патријарх Пајсије.

Што даље, писао је Иларион Руварац о Панти Срећковићу све жешће, али не као о човеку, него као о представнику ненаучнога и опаснога схватања историје. Најоштрији је у свом одговору на Срећковићев приказ његове студије О кнезу Лазару, који је изашао у Српској Независности од 7 марта 1889 год. Срећковић је желео доказати да Руварац није добро одредио годину рођења Кнеза Лазара и мислио је да због тога цела његова студија пада. Мисао је несрећна, а начин доказивања ненаучан. Иларион Руварац је одговорио чланком „Опет о Кнезу Лазару“ (Коло, I, 1889, 207—209 и 145—148 погр. паг.). Побео је и Срећковићево схватање и његове доказе, али речником и тоном каквим се заиста не сме у науци служити.

НЕШТАМПАНИ РАДОВИ ИЛАРИОНА РУВАРЦА О ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

Иларион Руварац је сам признао својим ђачким друговима 1884 год. да је намеравао написати „оцену и коментар на све животе краљева и царева и деспота српских“, даље, да је желео саставити своје дело *Serbia sacra* и, напослетку, да је био рад сложити „свој критички претрес сваког податка

Летописа наших“. (Две студентске расправе, 1884, IV). Но то нису сва његова започета дела и сви његови неостварени планови. Зна се — из његових писама и изјава — да је, као младић, намеравао написати Историју Срба, да је, касније, мислио на своју студију о Богомилима, намеравао је, напослетку, написати опширан састав о постављању Св. Саве за архиепископа. И то, јамачно, није све. Много је хтео, још више, имао је по својој спреми и по својим студијама права много хтети, али није доспео ни мали део од тога остварити. Он је због тога, пред светом, само себе осуђивао. Без пуно разлога. Јер много је разлога због којих је Иларион Руварац мање студија обелоданио него што би у друкчијим приликама учинио. Но о њима није прилика овде говорити. Зато ћу ја одмах прећи на преглед рукописа Илариона Руварца о Јужној Србији, наравно уколико су у мојим рукама.

Није потребно истицати, јер се само од себе разуме, да је велика чест оставине Илариона Руварца део великог апарата замишљеног као основе грандиозног дела *Serbia sacra*. Болно је рећи — али се мора — да је добар део те грађе, сабран збиља натчовечанским напорима, сада стварно смештен у индексе Записима и натписима; уколико су ти индекси поуздани и Стојановићево издање записа и натписа тачно; а то често није случај.

Има у оставини фрагмената и за критичко издање летописа, но ти су сви из младих година Илариона Руварца, јер се касније морао несумњиво уверити како су споменути планови толико опширни и напорни да их један човек не може извести, овај нарочито. Белешке што су преда мном не тичу се, уосталом, Јужне Србије, него пада деспотовине. Збиља су одличне. А да ли је план остварљив?

За трећи крупни рад, коментар Живота српских владара, нема трагова у рукописној оставини Илариона Руварца, него у његовим ручним примерцима дотичних издања. Тамо је множина бележака, које би било јако корисно издати.

Засебну групу — веома часну — у оставини Илариона Руварца сачињавају изводи и преписи из књига. Шта је све он читао? За шта се он све занимао? Његов научни хоризонт био је далеко шири него што би се могло мислити по његовим штампаним радовима.

То се тиче и прилично обрађених рукописа. Ја спомињем овде, као пример, веома драгоцене хронолошке белешке, из којих је могла настати одлична студија, нешто налик на познати састав Љубе Стојановића, додан Записима и натписима.

Још веће ће, мислим, бити изненађење за читаоце Гласника када им саопштим да се најопширнија збирка исписа Илариона Руварца тиче српскога имена. Он, коме се пребацивало да је ненавидник Српства, да га срамоти и да му прави штету, ништа у свом веку, чини се, није тако страсно и тако брижљиво скупљао као помене Срба. После марљивих збирки В. Ђерића, Р. Грујића, В. Глушца и др. и сва је грађа од чести застарела, али његова је лектира била тако опширна и често се тицала тако куриозних дела да у овој збирци има досад јамачно превиђених места о помињању Срба. Илариона Руварца су занимали осим спомена српскога имена и сви називи којима су странци означавали Србе, нарочито име Власи. Он је сабрао и сва сведочанства о спомену Србије у старим изворима, која су касније поређали С. Станојевић, Ђ. Радојичић и С. Матић. Растужен због хрватског погрђивања Срба, он је исписивао и све недостојне погрде, којима су Хрвати — не најмање историчари — обасипали Србе. Занимао се, види се, за границе народа, за границе земаља и за међе појединих области. Овде је одлична прилика споменути да је записивао где је ишта нашао о границама Раше, скупљао је све помене Старога Влаха (који је, како је познато, много зазимао и Стојана Новаковића), скупιο је занимљиве белешке о Новом Пазару итд. Мислим да има сигурних знакова да је читао поједине писце само ради тога да би исписао из њих занимљиве помене Срба и њихових земаља; то важи особито

за Бонфинија и Иштванфија; они имају — нарочито први — занимљивих места с тога гледишта, како се, донекле, види и из мога ранијег разлагања.

Из бележака Илариона Руварца о историјској географији да споменем само да се много занимао за Пилоте. Мислио је, како је познато, и на допуну Даничићеву Рјечнику, па је исписивао географска имена из њега и додавао уз њих све што је налазио у изворима. Да ли сад ко мисли на то?

На сличан начин су настајале и његове историјске студије. Он је у врх табака исписао темат, и испод тога нанизао редом све изворе и литературу о томе предмету. Тако су опширне студије могле настати, и настајале су (поред његова начина писања), од грађе побележене на једној страни великога табака. Од необјављених радова Илариона Руварца сачуване су белешке за ове студије из прошлости Јужне Србије: Ко је убио цара Михаила бугарскога? Побележени су само извори на једној страни великога листа. Више је грађе сачувано за други темат, исписан на једном листићу: * Да ли је краљица Јелена, жена Уроша I (Рапавог), била католичкиња? Даничић каже да није. Он је само сабрао грађу. Одговор је понео на онај свет.

Било би погрешно мислити да је с ово неколико помена исцрпена сва грађа из прошлости Јужне Србије, сачувана у нештампаној оставини Илариона Руварца. Није. Њу је обично немогуће распоредити на векове, области и личности, јер се често на истом листићу налазе белешке најширег занимања. Ово је само мали избор, који заједно са штампаним радовима Илариона Руварца из прошлости Јужне Србије доказује колико му је драга земља била срцу прирасла.

Никола Радојчић